

ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.171-178>

Москаленко Л.А.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-9032-2446>
e-mail: liliamoskalenko2@gmail.com

МАТЕРІАЛИ ДО «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ II ПОЛ. XVII – XVIII СТ.»

Лексикографічне дослідження і укладання пробних статей здійснено на матеріалі однієї з пам'яток ділової писемності козацької доби (XV–XVIII ст.) — «Актів Полтавського полкового суду (1683–1750 рр.)»¹ у межах теми «Історія української мови: деривація, лексикографія» («Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.»).

Мовне розмаїття «Актів Полтавського полкового суду», що закономірно віддзеркалює один із часових і просторових зрізів української мови доби козаччини в різностильових виявах (від офіційно-ділового до розмовно-побутового), є надійним джерелом дослідження не тільки історії української мови, а й історії українського народу. Лексика, чітко локалізована в просторі (Полтава й навколишні містечка, села й хутори, що переважно належали до Полтавського полку) й часі (1683 – 1750 рр.), уможлиблює здійснення багаторівневих досліджень не тільки української мови загалом, а й її територіальних різновидів (у окремих випадках аж до рівня говірки), що стане вагомим підґрунтям для евристичних історико-діалектологічних студій.

¹Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Книга друга / підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с. (Серія «Актові документи і грамоти»). («Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І 55257).

Словник, безперечно, матиме особливе значення для вивчення процесів зближення книжного й народнорозмовного різновидів української мови. Його статті міститимуть достовірний матеріал для з'ясування особливостей історичного розвитку української мови на всіх рівнях, зокрема простежити контакти з представниками інших народів через засвідчені в пам'ятках іншомовні запозичення.

АБО, спол. розділовий. 1. Уживається на означення того, що предмети чи явища чергуються чи змінюються іншими. *где би люди простого стану ўмислне квалтом на дом албо на господу шлахетнью нашедши або на дорозѣ, ўмислне застѣивши, шлахтича забили, таковий, за доводомъ слѣиним, тие всѣ горломъ карани бити мают[ъ]* (АППС 2. 209). **Або... або:** а) роздільність у чергуванні однорідних перелічуваних предметів, явищ і т. ін. *винайшол декрет в Статутѣ кзства Литовского, в роздѣлѣ ѿдинадцатом, в артикулѣ шестом и сѣмом, ѿ забойцах ѿтца або матки* (АППС 2. 221 зв.). Див. **АЛБО**.

АБОВІМ, спол. причиновий. Тому що, через те що, бо (стпл. abowiem, пл. albowiem). *Пойдѣте а поймайте Пилипиху, абовѣм тепер, якъ люде повѣдаютъ, певне застанете на так скверном виетеченствѣ обоих* (АППС 2. 157); *Тие зас виетечники и грошей нам дали подчверта золотого без шостака, абовѣм оних приобѣцали-смо били пустити* (АППС 2. 157 зв.). Див. **АЛБОВІМ**.

АЖ¹, част. підсил. 1. Уживається для підсилення ознаки чи дії. *Аже в той часъ зараз, не вѣдаю хто з нихъ, знат, обухомъ по тому же ѿкну комнатному почал бити, же аж ѿконницѣ шмат з сѣредини вилупилостя ѣ в ѿболонѣ и една шмба не ѿсталаста, кромі самих рамъ* (АППС 2. 161). *Толко не знаю, за що перве Лѣкян его был так тиранско, же аж палицю на немъ до рѣкъ поламал* (АППС 2. 176 зв.); *не знаю, за що, перве батогомъ, потим палицею был такъ сродзе, же аж ѿный од того бою там же, на полѣ, пятого дня и Б.гѣ д.ха отдал* (АППС 2. 176 зв.); 2. Уживається перед словами, що означають місце або час дії, звичайно з прийменником *к*, вказуючи на досягнення далекої або крайньої межі; *самий. и на жадане Бѣтишино, гнано за ним аж к Валькам* (АППС 2. 25); 3. Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли раптом. *Аж тие твои товариство, вѣркаючи через перелазъ, отбѣгли со сокиркѣ, котора и тепер при мнѣ зостаєт* (АППС 2. 38). *Аж признаста ѿ сам томѣ словѣи мовыт томѣ ж Гѣикови Колодѣжномѣ: «Ест правда: мовив*

та тоє» (АППС 2. 65). При́хавши по просо — аж-но полѣкопок забран, — они вѣтропи слѣдомъ за нимъ — и догнали на нощлѣзѣ нощючого (АППС 2. 14).

АЖЕ, спол. умовний. Уживається для приєднання підрядних частин до головної; коли, якщо. *Аже би м тоє вчинилъ зъ такое запам'яталости албо ѿкрѣтенства, того не дай Б.же, готовъ ест ем и сѣмленемъ ѿвѣстиса* (АППС 2. 146 зв.); *Аже бы мъ що ей чинилъ — неправдѣ ѿна говорит. Б.гъ бы мене скаравъ, не винен-емъ, п.п, тому ѣчинку, що она на мене складает* (АППС 2. 219).

АЖЕ¹, част. підсил. 1. Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли раптом. *Такъ теѣди Петро, тим же ѿбѣхомъ стоичого чернѣца вдаривши в головѣ, и ѿбвалил оного на землю, и вѣгазалъ, питаючиса грошей, аже тот небожчикъ чернѣцъ сказал: «Гроши ѣскринѣ в трапезѣ»* (АППС 2. 104 зв.); *приехали-смо в Самарѣ в монастирь, аже виѣшол козакъ тотъ з монастира, // що монастирские посѣдки на лов рыбний беретъ, сталъ до насъ мовити* (АППС 2. 107-107 зв.); *И такъ повидѣла: «Тогда, панове, сѣдѣла-м я на колодѣ ѣ дворѣ таковом. Аже Прѣска, наймичка такова, надвечери, взгавши ѣ хатѣ кѣикѣ, несет икъ коморѣ* (АППС 2. 143 зв.); *А тот хлопецъ, крикнѣвши, вилѣзъ з-под саний — аже ока тогда жѣ не ѿсталось* (АППС 2. 146 зв.); *Аже стало такъ, же овецъ не дано пасти* (АППС 2. 202 зв.); *Аже ѣ Кириковом ѣ Дмитренѣка ѣ возѣ штани тилько, що з грошми били, витрѣсил* (АППС 2. 94). 3. Уживається перед словами, що означають кількість, указуючи на її значність; повний, цілий. *Аже на всѣхъ трохъ квестѣяхъ признавалъсѣ до своего злого ѣчинѣкѣ* (АППС 2. 68 зв.); *И того часѣ питал есмо, аже тот ѿвчарѣ Лесковъ в тоє жѣ слово ѿтповѣлъ* (АППС 2. 5 зв.); *Прошлѣх часов, тако б мѣетъ быти болшеѣ чверти, мѣл-ем слѣшине доводи, такъ ѿнѣ вшегеченство пополтал з тоєю ж Гапѣкою, вшегечницею, аже не могл-ем слѣшнѣиших доводов и под врѣзанѣ показати* (АППС 2. 46 зв.).

АКТ, у, імен., ч. Документ, який засвідчує (задокументовує) якусь дію; офіційний документ, запис, протокол, що має юридичну силу (лт. acta); дія (лт. actus). *Романъ Лозѣнскѣй, сего актѣ пысарѣ, рѣкою власною* (АППС 2. 249).

АКТОР, ??¹, імен., ч. Позивач (лт. actor). *Для докоңченѣ справи сѣѣго септѣвриѣ ѿѣ [19] патногого приѣвѣвши, актерѣ нинѣшнѣи справи, п. Федорѣ Сѣхомлинѣ, жалоснѣ повторнѣю злост згѣтѣ своего, Данила, ѿбѣвилъ* (АППС 2. 225 зв.);

¹ Двома знаками питання позначено відсутній формант (для іменників – флексію р.в. однини), який не вдалося відновити з тексту пам'ятки.

Любо жъ реченный Васил Коритянский за тоє забойство еще за живота сына помененныхъ акторовъ и едналь, еднать ѡны, актори, поеднаня з нымъ не чинили (АППС 2. 13); приказал сѣдъ тотъ же, жебы онъ, актор права, любя на нем, Юски, остатку своей шкоди искад, любя его на волю пустиль (АППС 2. 225).

АКТОРСКИЙ, а, е. Прикм. до **актор**. Стосовний позивача. *Еще акторское стороны до сѣдъ нашего не било, велѣли-смо, подлѣзь книгъ написанихъ правнихъ, тихъ Ивана Петренъка и Петра, виника, на квестию дати* (АППС 2. 106).[®] **акторская сторона**. Учасники судового процесу з боку позивача. *прикрили-смо ѡнѣю декъретомъ: мѣеть акторской стороны, особамъ вишьреченимъ, всю шкодѣ ихъ и правниє виклади нагород[и]ти, при заплаченю вини п.нъской* (АППС 2. 67 зв.); *Тѣмъ же при акторск[ой] сторонѣ, на попарте сее жъ монастырской справѣ, билъ при декъретѣ семъ з Кошѣ Васко з кѣрента Переяславского з товариство[м]* (АППС 2. 108); *Ставши, акторская сторона, Каленик и Пилипъ Наѣменки, жители федорские, заносили свою жалобу на Тетянѣ¹ Бурковчихѣ, дадинѣ свою* (АППС 2. 220). Див. **СТОРОНА АКТОРСКАЯ**.

АЛБО, спол. розділовий. 1. Уживається на означення того, що з ряду перелічуваних предметів (явищ і т. ін.) можливий тільки один (пл. albo ‘або’). *Мѣла бѣ еси в собѣ ѡт мене зачати, надаривши тебе, в иный городъ ѡтвезѣ албо самъ з домѣ отѣдѣ* (АППС 2. 4 зв.); *Хто забѣть кого з гнѣвѣ албо з ѡквапленя а не маѣтъ за тоє жадной иной вимовки, маѣтъ горломъ бити каранѣ* (АППС 2. 197). **Албо... албо:** а) посилює роздільність у чергуванні однорідних перелічуваних предметів, дій, явищ і т. ін. *хто бы комѣ в домѣ, албо в насѣцѣ, албо в лѣсѣ з ѣла або с кореника поставеного пчолы видрал, албо з ѣлемъ ѣздал, а дойшли бы его копою або такою просокою, тогда маѣтъ заплатити три рѣблѣ грошей* (АППС 2. 201). Див. **АБО**.

АЛБОВИМ, спол. причиновий. Тому що, через те що, бо (стпл. abowiem, пл. albowiem). *З которихъ злочинцовъ просимъ ѣ млстѣй вашихъ с.той справедливости, албовѣмъ много еще чрезъ онихъ на добрѣ своемъ шкодѣемъ* (АППС 2. 168); *Аже видѣчи себе подпылѣю, пошла-м до господы своей ѡт тыхъ людѣй зацне и, пришедши кѣ домовѣ, легла-м спочивати на земли, позачинавши дѣверѣ, албовѣмъ ѣнѣкъ мой, Иванѣ, тогда былъ на токѣ* (АППС

¹ Помилка. Має бути: *ѣланѣ*.

2. 2); *Вторая инквизиция в Подтавѣ введена, албовѣмъ д.ховенство, хотячи самоѣ истинни дойти, просили ѡрадѣ, аби тие ж свѣдки, в первой инквѣзициѣ записание и хто тидко билъ томѣ бою притомний, зновѣ стали на вторую инквизицию* (АППС 2. 132). Див. **АБОВІМ**.

АЛТЕРНАЦІЯ, і, імен., ж. Варіант, альтернатива (слт. *alternatio* ‘хвилювання, знічення, засмучення’). *Теды мы, вышспецификованный врадѣ, от Вовдѣ добровольное сознате слышачи, безъ всѣаких алтернацій казали-смо тые слова до снаднѣшиое ѡваги на врадѣ записати, що ест и записано, нѣмъ томѣ слѣшний доводѣ станет* (АППС 2. 8).

АНТЕЦЕССОР, а, імен., ч. Попередник, родич по висхідній лінії (лт. *antecessor*). *Презентовал намъ панъ Іванъ Левенецъ, знатній товаришь войсковій, ѡгодѣ от небожчика, отця Лазаря Бѣзкевича, антецессора вашей превелебности, абы поднатемъ скринѣ на греблѣ Бѣлановской Нижномлинской греблѣ не чиниты шкоды, даннѣю на писмѣ за печатѣю мнстирскою и рѣкою небожчиковою* (АППС 2. 242).

АРМАТА, и, імен., ж.. 1) гармата; 2) артилерія (лт. *armata*). (АППС 2.).

АРМАТНИЙ, а, е. Прикм. до **армата**. 1. Гарматний. *Семенови, сторожови арматномѣ* (АППС 2. 145). 2. Артилерійський. *Романа Чорного, асаѣла арматного подкѣ Подтавского* (АППС 2. 147). *Роман, арматний асаѣлѣ* (АППС 2. 147).

АРТИКУЛ, у, імен., ч. Розділ, стаття, параграф якого-небудь закону, договору, розпорядження і т. ін. (лт. *articulus*). *винайшли-смо декъретѣ з роздѣлѣ д. [14], артикулу з [17], где обширнѣи ѡпѣвает ѡзнакѣ злодѣйские* (АППС 2. 75 зв.); *в Статуте Литовскомъ, роздѣлѣ десятѣм, артикулѣ чотирнадцатѣм, так ся виражает: «хто бы комѣ пчолѣ видрал неподлажоние, а дерева не каз[ив], тогда повиненѣ бѣдет за кождие таковие пчолѣ заплатит двѣ копѣ грошей...»* (АППС 2. 201).

АСАВУЛ, а, імен., ч. Офіцерський чин у козацькому війську; помічник полковника у військових справах (їх було два). Вони склали списки козаків полку, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали спорядження й забезпечення, наглядали за дотриманням порядку й дисципліни в полку, виконували поліційні функції, опікувалися полковою музикою; помічник отамана. У судових справах асавул виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням

судових вироків, переслідував злочинців збройно (*тюрк. yasaul, ясаул* ‘начальник’. *Пред насъ, Кости Кѣблицкогo, ѿбозногo и на мѣсцѣ его млсти п.на подковника подтавскогo зостаючогo, Анѣдрѣя Бѣта, сѣдѣ наказногo, Стефана Фиринченѣка, асавѣла полковогo, яреми, атамана наказногo, Маѣзима Петровича, войта, Прокопа Дмитровича, бѣрмистра, и при многих ѿбщих зацних персонах* (АППС 2. 31 зв.). Див.: **АСАУЛ, ОСАВУЛ.**

АСАУЛ, а, імен., ч. Офіцерський чин у козацькому війську; помічник полковника у військових справах (їх було два). Вони склали списки козаків полку, керували їхньою стрійовою й бойовою підготовкою, контролювали спорядження й забезпечення, наглядали за дотриманням порядку й дисципліни в полку, виконували поліційні функції, опікувалися полковою музикою; помічник отамана. У судових справах осавул виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно (*тюрк. yasaul, ясаул* ‘начальник’. *А того нашего ватажска конь в сотника бѣдискогo и рѣчниця там же, а кожѣх — ѣ асавѣла, а складка наша — ѣ атамана маєтності Черничогo* (АППС 2. 203 зв.); *Тѣт же вызнали товариство, Хвѣско Арпюшенѣко* (Помилка. Замість літери «т» написано літеру «п». Має бути: *Ар[т]юшенѣко*) *и Вас[иль] Григорѣнѣко, пред асавѣломъ Фиринченѣкомъ, ижъ Пилипаска пред правомъ призналася: «А що жъ, п.нове, желѣзо покрала-м[ъ]»* (АППС 2. 43); *Пред насъ, ихъ ц.рскогo п.рѣсвѣтлго влчства Войска Запорозкогo Ѳеодора Івановича Жѣченѣка, польковника польтавскогo, Дороша Дмитровича, Стефана Фиринѣченѣка, асавѣловъ полковихъ* (АППС 2. 95 зв.); *Справа Гавришова Салѣнѣкова, козака царичанскогo, з Матвѣемъ, асавѣломъ того жъ города Царичанѣки, ѿ згвалтованню дочки Матвѣевою, Ѳдорки* (АППС 2. 100); *Дорошомъ Дмитровичомъ и Васылемъ Петровичомъ, асавѣламы полковымы* (АППС 2. 241 зв.); *продалъ его мил. п.нѣ Іванѣ Левѣнѣцю, асавѣловѣ полковомѣ подтавскомѣ, за певнѣю сѣммѣ — за десѣт тѣлѣрей* (АППС 2. 243); *Так мы, ныжеѣименованнѣе, на прошенѣе помѣнѣтого Ігнатѣ Васыліѣвичѣ, для спокойногo п.нѣ асавѣловѣ, п.нѣй и наслѣдію его кѣлѣнною лѣвадою з лѣциною владѣнѣта, велѣли сѣй кѣнѣій запись выдѣти на рѣтѣиѣ Подтавскомъ рокѣ и д[н]ѣ звышѣферованнѣх* (АППС 2. 243 зв.); *ѣдовствѣюща п.нѣ сотникова, принявши од пана асавѣла за половиннѣю част вышѣписанногo мѣжемъ еи ѣмершымъ, сотныкомъ старосанѣ, кѣлѣнногo*

ставыдла — *десят рѣблей грошей, з доброй своєї волѣ, без встакого примѣсѣ, ѣстѣнлѣ тѣю половинѣю част ставыдла емѣ, п.нѣ асаѣлѣ, пнѣй и наслѣдїю его во вѣчноє владѣнїє* (АППС 2. 244). Див.: **АСАВУЛ, ОСАВУЛ**.

АСАУЛЕЦ, а, імен., ч. Очевидно, підосавул (підосавулій), заступник полкового осавула. *Тѣды асаѣлци южѣ самы найцшли Собка в Семена ѡного* (АППС 2. 2 зв.); *за тѣю викидцинѣ вѣгал в Логвина атаманѣ диканский коровѣ з телтам и прислад асаѣлцем своим до двора полковничого* (АППС 2. 7); *Выслѣхавши мы тоє скарги Климовой, послали-смо асаѣлцовѣ тѣда, гдѣ живѣтъ Сергей, абы ещѣ могли, з Климом пошовши, познати з тихѣ мѣховѣ// мѣховѣ, которий мѣхѣ, такіє з пашнѣю в млинѣ Красноперичовомѣ покраѣено* (АППС 2. 117 зв.-118); *Сахно, асаѣлец* (АППС 2. 157 зв.); *Лѣсковѣ, асаѣлцѣви* (АППС 2. 145); *Олихвѣрѣ, назвискомѣ Бѣй, асаѣлцѣ петровский* (АППС 2. 132 зв.); *Ажѣ Сѣлихвѣрѣ Бѣй, асаѣлцѣ петровскій, на смертелномѣ ложкѣ бѣдѣчи, для тѣжскоѣ хороби не моглѣ самѣ притомнѣ стати до сѣдѣ* (АППС 2. 132). Див.: **ОСАВУЛЕЦ, ОСАУЛЕЦ, ПОДАСАУЛИЙ**.

АТАМАН, а, імен., ч. Виборний або призначений ватажок козацького війська. Представник козацької адміністрації в населених пунктах в Україні XVII—XVIII ст. (крим.-тат. атаман ‘великий атаман, найстарший’). *Петра гажковенѣка, атамана городового* (АППС 2. 1); *атаманом городовым* (АППС 2. 2); *атаманѣ сѣпѣрѣновский* (АППС 2. 2 зв.); *Василѣм Котларом, атаманом наказным* (АППС 2. 7 зв.); *Фѣско Бѣбликѣ, атаманѣ сѣлский* (АППС 2. 17); *при бытнѣности Миколаѣ Стефановича, атамана городового наказного* (АППС 2. 24). *Панѣ атаманѣ, такѣжѣ ѣ всѣ людѣ зацниѣ!* (АППС 2. 63 зв.). Див.: **ОТАМАН**.

АТАМАНОВО, а, о. Прикм. до **атаман**. *Тѣди гѣ, выщѣрѣченний высланный, з ѣрад[омѣ] и товариствомѣ зхилившисѣ, выдѣчи таковоє атаманово и ем[ѣ] подлеглих людѣй комарѣвских простѣнство, поневажѣ безправнѣ, м[ов] злодѣѣ, забыли, обвинивши, осѣдившы зѣ Статѣтѣ Литовск[ого] артикѣлѣ третого роздѣлѣ второгонадѣцѣтѣ, ѡписанного о головици[з]н[ах] простого станѣ опѣваючого, вѣтали-смо головицизни двадѣцѣт копѣ ѣ тых людий, которіє томѣ забойствѣ были притомными з там[ош]нымѣ атаманомѣ* (АППС 2. 29). Див.: **АТАМАНСКИЙ**.

АТАМАНСКИЙ, ая, оє. Прикм. до **атаман**. *Ми ѡного зѣмали и до вѣзѣнта дали, до атаманского приздѣ з Подтави* (АППС 2. 48 зв.); *Вислѣхавши мы скарги Ивановой, атамана Ивашковского, питали-смо его, Цѣцѣ Лемѣценѣка, если*

то такъ естѣ, ижъ би ѿнь хатѣ атаманъскѣю смѣль спалити (АППС 2. 122 зв.). Див.: **АТАМАНОВО**.

АТЕСТАЦІЯ, і, імен., ж. Відгук, характеристика (лт. attestātia ‘свідчення, підтвердження’). *Теди з Брѣсѣи така атестаціа подана* (АППС 2. 85); *потребуючої сторонѣ еѣтракѣтом атестацією выдаем* (АППС 2. 27); *ведле тоєй поданої атестаціѣ з села Івоич[инець], мѣет жона Балюкова, шпросивши Михайла, старѣик[ѣ], Тотчаса, нагородити емѣ всѣ правне виклади, на чо[мѣ бы] шкодоваль* (АППС 2. 64).

АФЕДРОН, , імен., ч. Туалет (дгр. ἀφεδρών). *дѣвка в дворѣ том же, где Федор живет, мчала жмуток шовку и ѣ афедронѣ* (АППС 2. 223 зв.); *Федорова Шклярева, старости шпиталного, жона взяла фѣнтѣ шовку за нощѣгѣ и держала, не оповѣдаючи нѣкому, и ѣ афедронѣ в дворѣ своем ховала оногѣ жмуток* (АППС 2. 222 зв.); *ѣ афедронѣ чверткѣ оногѣ ж найдено* (АППС 2. 224 зв.).

АФЕДРОНОВ, а, [о, е??]. Прикм. до **афедрон**. *И, скоро бурмистра зѣ слугами туда послано, найшли того ж шовку и четвертѣю свертку, в соплѣ афедронов вкинѣного* (АППС 2. 223 зв.).

Отримано редакцією журналу / Received: 01.05.2024
Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024